
.. TATTVA BODHA ..

॥ तत्त्व बोध ॥

INVOCATION

वासुदेवेन्द्रयोगीन्द्रं नत्वा ज्ञानप्रदं गुरुम् ।
मुमुक्षूणां हितार्थाय तत्त्वबोधोभिधीयते ॥
साधनचतुष्टयसम्पन्नाधिकारिणां मोक्षसाधनभूतं
तत्त्वविवेकप्रकारं वक्ष्यामः ।

१ SADHANA CHATUSHTAYA (The four-fold qualifications)

साधनचतुष्टय किम् ?

नित्यानित्यवस्तुविवेकः ।

इहामुत्रार्थफलभोगविरागः ।

शमादिषट्कसम्पत्तिः ।

मुमुक्षुत्वं चेति ।

१.१ VIVEKA (Discrimination)

नित्यानित्यवस्तुविवेकः कः ?

नित्यवस्त्वेकं ब्रह्म तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यम् ।

अयमेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः ।

१.२ VAIRAGYA (Dispassion)

विरागः कः ?

इहस्वर्गभोगेषु इच्छाराहित्यम् ।

१.३ SHATKA SAMPATTI

शमादिसाधनसम्पत्तिः का ?

शमो दम उपरमस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानं च इति ।

१.३.१ SAMA

शमः कः ?

मनो निग्रहः ।

१.३.२ DAMA

दमः कः ?

चक्षुरादिबाह्येन्द्रियनिग्रहः ।

१.३.३ UPARAMA OR UPARATI

उपरमः कः ?

स्वधर्मानुष्ठानमेव ।

१.३.४ TITIKSHA

तितिक्षा का ?

शीतोष्णसुखदुःखादिसहिष्णुत्वम् ।

१.३.५ SHRADDHA

श्रद्धा कीदृशी ?

गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासः श्रद्धा ।

१.३.६ SAMADHANA

समाधानं किम् ?

चित्तैकाग्रता ।

१.४ MUMUKSHUTVAM

मुमुक्षुत्वं किम् ?

मोक्षो मे भूयाद् इति इच्छा ।

एतत् साधनचतुष्टयम् ।

ततस्तत्त्वविवेकस्याधिकारिणो भवन्ति ।

२ TATVA VIVEKA (Enquiry into Truth)

तत्त्वविवेकः कः ?

आत्मा सत्यं तदन्यत् सर्वं मिथ्येति ।

आत्मा कः ?

स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराद्व्यतिरिक्तः पञ्चकोशातीतः सन्

अवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानन्दस्वरूपः सन्

यस्तिष्ठति स आत्मा ।

२.१ THE FIVE SHEATHS (Pancha Kosa)

२.२ SHARIRA TRAYA (The Three Bodies)

२.३ AVASTHA TRAYA (The Three States)

२.४ SATCHIDANANDA SVARUPA (Existence-Knowledge-Bliss)

३ STHULA-SUKSHMA-KARANA SHARIRAS (Sharira-Traya)

३.१ STHULA SHARIRA

स्थूलशरीरं किम् ?

पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः कृतं सत्कर्मजन्यं

सुखदुःखादिभोगायतनं शरीरम्

अस्ति जायते वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति

षड्विकारवदेतत्स्थूलशरीरम् ।

३.२ SUKSHMA SHARIRA

सूक्ष्मशरीरं किम् ?

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः कृतं सत्कर्मजन्यं

सुखदुःखादिभोगसाधनं

पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चप्राणादयः

मनश्चैकं बुद्धिश्चैका

एवं सप्तदशाकलाभिः सह यत्तिष्ठति तत्सूक्ष्मशरीरम् ।

३.२.१ JNANA INDRIYAS (Organs of Perception)

श्रोत्रं त्वक् चक्षुः रसना घ्राणम् इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि ।

श्रोत्रस्य दिग्देवता ।

त्वचो वायुः ।

चक्षुषः सूर्यः ।

रसनाया वरुणः ।

घ्राणस्य अश्विनौ ।

इति ज्ञानेन्द्रियदेवताः ।

श्रोत्रस्य विषयः शब्दग्रहणम् ।

त्वचो विषयः स्पर्शग्रहणम् ।

चक्षुषो विषयः रूपग्रहणम् ।

रसनाया विषयः रसग्रहणम् ।

घ्राणस्य विषयः गन्धग्रहणम् इति ।

३.२.२ KARMA INDRIYAS (Organs of Action)

वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि ।

वाचो देवता वह्निः ।

हस्तयोरिन्द्रः ।

पादयोर्विष्णुः ।

पायोर्मृत्युः ।

उपस्थस्य प्रजापतिः ।

इति कर्मेन्द्रियदेवताः ।

वाचो विषयः भाषणम् ।

पाणयोर्विषयः वस्तुग्रहणम् ।

पादयोर्विषयः गमनम् ।

पायोर्विषयः मलत्यागः ।

उपस्थस्य विषयः आनन्द इति ।

३.३ KARANA SHARIRA

कारणशरीरं किम् ?

अनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपं शरीरद्वयस्य कारणमात्रं

सत्स्वरूपाऽज्ञानं निर्विकल्पकरूपं यदस्ति तत्कारणशरीरम् ।

४ AVASTHA TRAYA (The Three States)

अवस्थात्रयं किम् ?

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः ।

४.१ JAGRAT AVASTHAA (Waking State)

जाग्रदवस्था का ?

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयैश्च ज्ञायते इति यत्
सा जाग्रदावस्था ।

स्थूल शरीराभिमानी आत्मा विश्व इत्युच्यते ।

४.२ SVAPNA AVASTHA (Dream State)

स्वप्नावस्था केति चेत् जाग्रदवस्थायां यदृष्टं यद् श्रुतम्
तज्जनितवासनया निद्रासमये यः प्रपञ्चः प्रतीयते सा
स्वप्नावस्था ।

सूक्ष्मशरीराभिमानी आत्मा तैजस इत्युच्यते ।

४.३ SUSHUPTI AVASTHA (Deep-sleep State)

अतः सुषुप्त्यवस्था का ?

अहं किमपि न जानामि सुखेन मया निद्राऽनुभूयत इति
सुषुप्त्यवस्था ।

कारणशरीराभिमानी आत्मा प्राज्ञ इत्युच्यते ।

५ PANCHA KOSHAS

पञ्च कोशाः के ?

अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्चेति ।

५.१ ANNAMAYA KOSHA (Food Sheath)

अन्नमयः कः ?

अन्नरसेनैव भूत्वा अन्नरसेनैव वृद्धिं प्राप्य अन्नरूपपृथिव्यां
यद्विलीयते तदन्नमयः कोशः स्थूलशरीरम् ।

५.२ PRANAMAYA KOSHA (Vital Air Sheath)

प्राणमयः कः ?

प्राणाद्याः पञ्चवायवः वागादीन्द्रियपञ्चकं प्राणमयः कोशः ।

५.३ MANOMAYA KOSHA (Mental Sheath)

मनोमयः कोशः कः ?

मनश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मिलित्वा यो भवति स मनोमयः कोशः ।

५.४ VIJNANAMAYA KOSHA (Intellectual Sheath)

विज्ञानमयः कः ?

बुद्धिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मिलित्वा यो भवति स विज्ञानमयः कोशः ।

५.५ ANANDAMAYA KOSHA (Bliss Sheath)

आनन्दमयः कः ?

एवमेव कारणशरीरभूताविद्यास्थमलिनसत्त्वं
प्रियादिवृत्तिसहितं सत् आनन्दमयः कोशः ।

एतत्कोशपञ्चकम् ।

५.६ PANCHAKOSHATITA

मदीयं शरीरं मदीयाः प्राणाः मदीयं मनश्च

मदीया बुद्धिर्मदीयं अज्ञानमिति स्वेनैव ज्ञायते
तद्यथा मदीयत्वेन ज्ञातं कटककुण्डल गृहादिकं
स्वस्मद्भिन्नं तथा पञ्चकोशादिकं स्वस्मद्भिन्नम्
मदीयत्वेन ज्ञातमात्मा न भवति ॥

६ ATMAN

आत्मा तर्हि कः ?

सच्चिदानन्दस्वरूपः ।

सत्किम् ?

कालत्रयेऽपि तिष्ठतीति सत् ।

चित्किम् ?

ज्ञानस्वरूपः ।

आनन्दः कः ?

सुखस्वरूपः ।

एवं सच्चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानं विजानीयात् ।

७ JAGAT (The Universe)

अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यामः ।

ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति ।

७.१ BRAHMAN

७.२ MAYA

७.३ CREATION

७.३.१ EVOLUTION OF THE FIVE ELEMENTS

ततः आकाशः सम्भूतः ।

आकाशाद् वायुः ।

वायोस्तेजः ।

तेजस आपः ।

अभ्ययः पृथिवी ।

७.३.२ EVOLUTION OF THE SATTVA ASPECT

७.३.२.१ ORGANS OF PERCEPTION

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये

आकाशस्य सात्विकांशात् श्रोत्रेन्द्रियं सम्भूतम् ।

वायोः सात्विकांशात् त्वगिन्द्रियं सम्भूतम् ।

अग्नेः सात्विकांशात् चक्षुरिन्द्रियं सम्भूतम् ।

जलस्य सात्विकांशात् रसनेन्द्रियं सम्भूतम् ।

पृथिव्याः सात्विकांशात् घ्राणेन्द्रियं सम्भूतम् ।

७.३.२.२ ANTAHKARANA (Mind)

एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिसात्विकांशात्

मनोबुद्ध्यहङ्कार चित्तान्तःकरणानि सम्भूतानि ।
 सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः ।
 निश्चयात्मिका बुद्धिः ।
 अहंकर्ता अहंकारः ।
 चिन्तनकर्तृ चित्तम् ।
 मनसो देवता चन्द्रमाः ।
 बुद्धे ब्रह्मा ।
 अहंकारस्य रुद्रः ।
 चित्तस्य वासुदेवः ।

७.३.३ EVOLUTION OF THE RAJAS ASPECT

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये
 आकाशस्य राजसांशात् वागिन्द्रियं सम्भूतम् ।
 वायोः राजसांशात् पाणीन्द्रियं सम्भूतम् ।
 वन्हेः राजसांशात् पादेन्द्रियं सम्भूतम् ।
 जलस्य राजसांशात् उपस्थेन्द्रियं सम्भूतम् ।
 पृथिव्या राजसांशात् गुदेन्द्रियं सम्भूतम् ।
 एतेषां समष्टिराजसांशात् पञ्चप्राणाः सम्भूताः ।

७.३.४ EVOLUTION OF THE TAMASIC ASPECT

एतेषां पञ्चतत्त्वानां तामसांशात्
 पञ्चीकृतपञ्चतत्त्वानि भवन्ति ।
 पञ्चीकरणं कथम् इति चेत् ।
 एतेषां पञ्चमहाभूतानां तामसांशस्वरूपम्
 एकमेकं भूतं द्विधा विभज्य एकमेकमर्धं पृथक्
 तूष्णीं व्यवस्थाप्य अपरमपरमर्धं चतुर्धा विभज्य
 स्वार्धमन्येषु अर्धेषु स्वभागचतुष्टयसंयोजनं कार्यम् ।
 तदा पञ्चीकरणं भवति ।
 एतेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः स्थूलशरीरं भवति ।
 एवं पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं सम्भूतम् ।

८ ISHVARA AND THE ADHISHTHANA DEVATAS

९ JIVA AND ISHVARA

स्थूलशरीराभिमानि जीवनामकं ब्रह्मप्रतिबिम्बं भवति ।
 स एव जीवः प्रकृत्या स्वस्मात् ईश्वरं भिन्नत्वेन जानाति ।
 अविद्योपाधिः सन् आत्मा जीव इत्युच्यते ।
 मायोपाधिः सन् ईश्वर इत्युच्यते ।
 एवं उपाधिभेदात् जीवेश्वरभेददृष्टिः यावत्पर्यन्तं तिष्ठति
 तावत्पर्यन्तं जन्ममरणादिरूपसंसारो न निवर्तते ।

तस्मात्कारणान्न जीवेश्वरयोर्भेदबुद्धिः स्वीकार्या ।

१० TAT TWAMASI (That Thou Art)

ननु साहंकारस्य किञ्चिज्ज्ञस्य जीवस्य निरहंकारस्य सर्वज्ञस्य
ईश्वरस्य तत्त्वमसीति महावाक्यात् कथमभेदबुद्धिः स्यादुभयोः
विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् ।

इति चेन्न । स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानी त्वंपदवाच्यार्थः ।

उपाधिविनिर्मुक्तं समाधिदशासंपन्नं शुद्धं चैतन्यं
त्वंपदलक्ष्यार्थः ।

एवं सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट ईश्वरः तत्पदवाच्यार्थः ।

उपाधिशून्यं शुद्धचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः ।

एवं च जीवेश्वरयोश्चैतन्यरूपेणाऽभेदे बाधकाभावः ।

११ JIVANMUKTA

एवं च वेदान्तवाक्यैः सद्गुरूपदेशेन च सर्वेष्वपि
भूतेषु येषां

ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्ना ते जीवन्मुक्ताः इत्यर्थः ।

ननु जीवन्मुक्तः कः ?

यथा देहोऽहं पुरुषोऽहं ब्राह्मणोऽहं शूद्रोऽहमस्मीति

दृढनिश्चयस्तथा नाहं ब्राह्मणः न शूद्रः न पुरुषः

किन्तु असंगः सच्चिदानन्द स्वरूपः प्रकाशरूपः सर्वान्तर्यामी

चिदाकाशरूपोऽस्मीति दृढनिश्चय

रूपोऽपरोक्षज्ञानवान् जीवन्मुक्तः ॥

११.१ ASANGA (Unattached)

११.२ SATCHIDANANDA (Existence-Knowledge-Bliss)

११.३ SARVANTARYAMI (The Indweller of All)

११.४ CHIDAKASARUPA (Formless Consciousness)

११.५ APAROKSHA JNANA

११.६ FREEDOM FROM BONDAGE

ब्रह्मैवाहमस्मीत्यपरोक्षज्ञानेन निखिलकर्मबन्धविनिर्मुक्तः

स्यात् ।

कर्माणि कतिविधानि सन्तीति चेत्

आगामिसञ्चितप्रारब्धभेदेन त्रिविधानि सन्ति ।

ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं ज्ञानिदेहकृतं पुण्यपापरूपं कर्म

यदस्ति तदागामीत्यभिधीयते ।

सञ्चितं कर्म किम् ?

अनन्तकोटिजन्मनां बीजभूतं सत् यत्कर्मजातं पूर्वार्जितं

तिष्ठति तत् सञ्चितं ज्ञेयम् ।

प्रारब्धं कर्म किमिति चेत् ।
इदं शरीरमुत्पाद्य इह लोके एवं सुखदुःखादिप्रदं यत्कर्म
तत्प्रारब्धं
भोगेन नष्टं भवति प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति ।
१२ KARMA
१३ FREEDOM FROM BONDAGE
सञ्चितं कर्म ब्रह्मैवाहमिति निश्चयात्मकज्ञानेन नश्यति ।
आगामि कर्म अपि ज्ञानेन नश्यति किंच आगामि कर्मणां
नलिनीदलगतजलवत् ज्ञानिनां सम्बन्धो नास्ति ।
किंच ये ज्ञानिनं स्तुवन्ति भजन्ति अर्चयन्ति तान्प्रति
ज्ञानिकृतं आगामि पुण्यं गच्छति ।
ये ज्ञानिनं निन्दन्ति द्विषन्ति दुःखप्रदानं कुर्वन्ति तान्प्रति
ज्ञानिकृतं सर्वमागामि क्रियमाणं यदवाच्यं कर्म
पापात्मकं तद्गच्छति ।
तथा चात्मवित्संसारं तीर्त्वा ब्रह्मानन्दमिहैव प्राप्नोति ।
तरति शोकमात्मवित् इति श्रुतेः ।
तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽथ वा ।
ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्ताऽसौ विगताशयः । इति स्मृतेश्च ।
इति तत्त्वबोधप्रकरणं समाप्तम् ।

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated June 21, 2011
<http://sanskritdocuments.org>